

Jöntürk Modernizmi ve "Alman Ruhü": 1908-1918 Dönemi Türk-Alman İlişkileri ve Eğitim

Mustafa Gencer

İstanbul, İletişim Yayınları, 2015, 352 sayfa, ISBN: 9789750501654.

Salih BAŞKUTLU*

Ondokuzuncu yüzyılda, Osmanlı İmparatorluğu'nda, modern devlet paradigmasının kabul görmeye başlamasıyla birlikte, devlet-toplum ilişkileri de bu meyanda yeni bir boyut kazandı. Devlet "memalik-i şahanedan vatana" dönüşürken, halk da reayadan vatandaşa dönüşmüştür.¹ Buna koşut olarak, batıda

* Araştırma Görevlisi, Munzur Üniversitesi, salihbaskutlu@hotmail.com

¹ Sezgi Durgun, **Memalik-i Şahane'den Vatan'a**, İstanbul, İletişim Yayınları, 2011.

bürokratik devlet modeli zafer kazanmışken, Osmanlı İmparatorluğu'ndaki "ancien regime"de² modernitenin karşı kıyılarına çarpıp parçalanma evresine girmişti.

II. Mahmut'un (1808-1839) iktidarı ile birlikte, Osmanlı İmparatorluğu'nda siyaset, ordu ve toplum ilişkilerinde radikal bir dönüşüm yaşandı.³ Sultanın başını çektiği, merkezîyetçi bir oluşum ve yeniden dizayn yanlısı bürokrasi-saray ittifakı, başını yeniçeri ordusunun çektiği, eski düzenin sürdürülmesi ve adem-i merkezîyet yanlısı ayan-ordu ittifakı arasındaki mücadele, devletin bundan sonraki oluşum-dönüşüm yapısını meydana getirecektir. Bu mücadele esnasında yaşanan etnik kökenli isyanlar, yeniçeri ordusunun kaldırılması, ayanların gücünün kırılması ve benzeri olayları devlet ve toplumu dönüştürme yolunu açan bir iç kargaşa şeklinde formüle etmekte mümkündür. Bu sürecin sonunda ilan edilen Tanzimat Fermanı (1839), devletin bundan sonra takip edeceği politikalar için bir manifesto niteliğindedir.⁴ Bu aşamaya gelinceye kadar hanedan önceden sahip olduğu gücün büyük bir kısmını kaybettiği için sivil bir otoriteye dayalı kolektif liderlik gücü kazandı.⁵ Tanzimat bürokrasisinin devleti yönetme sürecini, Sultan Mahmut'un (1808-1839) siyasi ve askeri politikalarını, yeni bir sosyo-politik çerçeve içerisinde devam ettirme çabası olarak değerlendirmek mümkündür.

II. Abdulhamid Dönemi'nin (1876-1909) muhafazakar modernleşmeci politikaları Jöntürkler ile birlikte yerini millici ve "acilci" diyebileceğimiz bir söyleme bırakmıştır. Dönemin konjoktürünün dayatmasıyla Osmanlı kültürü ve İslamcılık ideolojisi ile modern milliyetçiliğin sorunlu bir bileşkesi olan Osmanlıcılık fikrinden etnik temelli Türkçülük lehine feragat edilecekti. Etnik kimlik üzerine kurulu ve dile dayalı bir milliyetçilik olan Türkçülük daha etkin bir iktidar aygıtıydı. Yeni dinamik iktidar ile birlikte devlet-toplum ilişkileri de yeniden şekilleniyordu. Osmanlı İmparatorluğu'nun imparatorluk kimliğinin Balkan Savaşları (1912-1913) ile birlikte sönümlenişi devlet ricalini ulusçu ideolojiye sarılmaya itti. Balkan Savaşları'ndan sonra rejimin politik düşünüşü, vurguyu millilik-etniklik boyuta yapmak üzere yeniden kurgulandı.⁶ Buna koşut olarak iktidar coğrafi merkez konusunda da yeni bir ayarlamaya gitti. Büyük oranda yitirilen Balkanlar'daki Osmanlı egemenliğinin ardından, devlet ricali bundan böyle önceliği Anadolu'ya tanıyarak yeni bir toprak dengesi kurmaya çalıştı. Böylece Anadolu yeni devletin mekansal kimliğini temsil etmeye başladı. İktidar ile Anadolu Müslüman nüfusu arasında yeni ittifakların şekillendiğini söylemekte mümkün. Yeni pozitivist iktidar, merkezi, otoriter ve milliyetçi bir çizgi takip ederken, toplumu da geliştirdiği politikalarla kontrol edip, daha derin nüfuz etme çabasıydı.

Geç dönem Osmanlı imparatorluğu yavaş yavaş yeni bir politik kulvara girdi. Bu kulvar Osmanlı denge siyasetinin herhangi bir büyük devlete karşı izlediği bir yakınlık değildi. Devlet orduda ve sivil

² Ariel Salzman, **Modern Devleti Yeniden Düşünmek**, İstanbul, İletişim Yayınları, 2011.

³ Gültekin Yıldız, **Neferin Adı Yok**, İstanbul, Kitabevi Yayınları, 2009.

⁴ Roderic Davison, **Osmanlı İmparatorluğu'nda Reform**, Çev.: Osman Akınbay, İstanbul, Papirüs Yayınları, 1997.

⁵ Göksun Akyürek, **Bilgiyi Yeniden İnşa Etmek Tanzimat Döneminde Mimarlık, Bilgi ve İktidar**, İstanbul, Tarih Vakfı Yurt Yayınları, 2012.

⁶ İttihat ve Terakki Fırkası'nın ulus-devlet temelli milli kimlik inşa hikayesi için bakınız; Fuat Dündar, **Modern Türkiye'nin Şifresi: İttihat ve Terakki'nin Etnisite Mühendisliği: 1913-1918**, İstanbul, İletişim Yayınları, 2008.

yönetimde Alman nüfuzuna kapılarını açmıştı. Osmanlı İmparatorluğu'nun, ondokuzuncu yüzyıl sonlarında Avrupa güçler dengesini altüst ederek ortaya çıkan Almanya ile kurduğu ilişkiler, iki devletin politik uzlaşmasının çok ötesinde bir şeydi. Bu ilişkinin diplomatik ve siyasal alandaki boyutların ötesinde, her iki ülkenin sosyal ve ekonomik tarihi içinde de önemli bir yeri vardır. Genç Alman İmparatorluğu'nun yayılma hırsı, ön planda Osmanlı coğrafyasına yönelmişti. Bu coğrafyada kurmaya çalıştığı nüfuz politikası, ondokuzuncu yüzyıl sonu ve yirminci yüzyıl başındaki Osmanlı ve Alman siyasetine yön verecek kadar kuvvetliydi. Bu nedendir ki İlber Ortaylı, “iki ülke arasındaki ilişkiler yoğun bir biçimde araştırma konusu olmuştur. Ayrıca arşiv belgelerinin zenginliği yanında o devirde basılan kimi yarı propaganda, kimisi siyasal-iktisadi durum raporu niteliğinde bir hayli kitap ve risale vardır. Özellikle güncel önemini koruyan askeri yardım konusu için, Osmanlı ordusundaki Alman askeri heyetinin faaliyeti bir örnek olay olarak dikkati çekmiştir. Bu konuda yapılan etraflı araştırmaların önemli bir eksiği, Osmanlı arşiv belgelerine, hatta Türkçe ikincil kaynaklara yabancılıklardır. Aynı şey Bağdat demiryolu üzerindeki bazı çalışmalar için de söylenebilir. (Tek istisna 1935'de yazılan ve bazı Türkçe ikincil kaynakları kullanan Bekir Sıtkı Baykal'ın çalışmasıdır). Esasen yabancı literatürde Türk-Alman ilişkileri üzerindeki çalışmalar hiç de küçümsenmeyecek sayıda olmasına rağmen, bu çalışmaların çok büyük bölümünde Türkçe birincil ve ikincil kaynakların kullanılmamıştır” tespitinde bulunmaktadır.⁷ Bu girişten hareketle, Osmanlı İmparatorluğu'nun modernleşmesi bağlamında çok etnili bir imparatorluğun milli bir devlete evrilme süreci ile birlikte Türk-Alman yakınlaşmasını eğitim, iktisadi ve kültür ilişkileri bağlamında sorunsallaştıran, geç dönem Osmanlı modernleşmesinde Alman etkisini analiz eden, Türkiye'deki araçsal-pragmatist modernleşme deneyiminin köklerini irdeleyen bir çalışmayı ele alacağız.

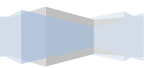
Osmanlı modernleşme tarihinde, siyasi elitlerin takip ettiği eğitim politikalarının, batılılaşma paradigması ekseninde, Müslümanların, Batılı eğitim kurum ve konseptlerini pasif birer alıcı olduğunu işleyen tezlerin aşılmasının üzerinden hayli zaman geçti. Özellikle, Selçuk Akşin Somel⁸ ve Benjamin C. Fortna⁹ çalışmalarında, eğitim alanında, Batı etkisini vurgulamakla birlikte Osmanlı reformcularının yerli ihtiyaç ve beklentileri gözetilen politikaları ortaya konulmaya çalışıldı. Ancak eğitim ile birlikte kültürel alandaki Osmanlı-Avrupa (özellikle Almanya) ilişkileri yeterince incelenmediği ortadadır. İşte “Jöntürk Modernizmi ve Alman Ruhu: 1908-1918 Dönemi Türk Alman İlişkileri ve Eğitim”¹⁰ isimli çalışma bu çerçevede değerlendirilebilir. Çalışma sadece geç dönem Osmanlı eğitim politikasını irdelemekle kalmayıp, Türk-Alman ilişkileri bağlamında son dönem Osmanlı İmparatorluğu'nun siyasi, kültürel ve ekonomik dönüşümünü de ele almaktadır. Ayrıca,

⁷ İlber Ortaylı, **Osmanlı İmparatorluğu'nda Alman Nüfuzu**, Timaş Yayınları, 2016, s.11-12.

⁸ Selçuk Akşin Somel, **Osmanlı'da Eğitimin Modernleşmesi (1839-1908)**, İstanbul, İletişim Yayınlar, 2010.

⁹ Benjamin C. Fortna, **Geç Osmanlı ve Erken Cumhuriyet Dönemlerinde Okumayı Öğrenmek**, İstanbul, Koç Üniversitesi Yayınları, 2013; **Mekteb-i Hümayun: Osmanlı İmparatorluğu'nun Son Döneminde İslam Devlet Eğitimi**, İstanbul, İletişim Yayınları, 2005.

¹⁰ Bu kitap, yazarın Almanya'nın Bochum Ruhr Üniversitesi Tarih Fakültesi tarafından kabul edilen ve 2002 yılında Almanca olarak yayımlanan “Türk-Alman İlişkileri Çerçevesinde Eğitim Politikası: Modernleşme ve Kültürel Etkileşim 1908-1918” isimli doktora tezinin gözden geçirilmiş metnine dayanmaktadır.

Osmanlıların Alman taraftarı bir tavır takınmalarını ve 1914 yılında Almanya'nın yanında Dünya Savaşı'na (1914-1918) girmelerini “*diplomatik ve askeri faktörler dışında Friedrich List'in milli ekonomi modelinin Jöntürkler üzerindeki etkisine de (s.15)*” dayandırması ilgi uyandırmaktadır. Osmanlı İmparatorluğu'nun “*modernleşme ve eğitim alanlarındaki dönüşüm sürecinin teorik olduğu kadar ampirik yönden de genel bir tasvirini yapan (s.12)*” oldukça kapsamlı ve çeşitli arşiv malzemesine dayanarak hazırlanan bu çalışma giriş, dört bölüm, sonuç ve kaynakça kısmından oluşmaktadır. Yazarın kullandığı kaynak yelpazesi dikkat çekici boyuttadır; Almanya ve Türkiye'de bulunan çeşitli arşivlerden alınan belgeler, son dönem Osmanlı eğitim ve modernleşme tarihine ışık tutan çeşitli dillerde yazılmış araştırma ve incelemeler.... Kitabın bölüm başlıkları çalışmanın ihtivası ve derinliği hakkında bir fikir verebilir:

1. Tarihsel Arka Plan (s.41-72)
2. Geç Osmanlı Döneminde Eğitim Politikasıyla Toplumsal Dönüşüm (s.73-144)
3. Alman-Türk Ortak Kurumlarıyla Alman Kültürünün Transferi (s.145-270)
4. Osmanlı İmparatorluğu'nun Ekonomik Modernleşmesi ve Milli Türk Burjuvazisinin Oluşması (s.271-330)

Bu bilgilerden sonra kitabın önemli tezleri ve neticelerine geçebiliriz. Yazar, giriş bölümünün başlarında, Osmanlı İmparatorluğu ile Almanya'nın, Sultan Abdulhamid ve Jöntürkler dönemindeki “*politik, diplomatik ve tarihsel bağlantılarının ötesinde (s.15)*”, Türk-Alman eğitim, kültür ve ekonomik ilişkileri bağlamında, geç dönem Osmanlı modernleşmesinin irdelenmesine dikkat çekip, çalışmasının sorunsalını ortaya koyuyor. Ona göre, Balkan Savaşları'ndaki hezimet, çok etnili ve çok mezhepli imparatorluğu koruma gayretinde olan Jöntürkleri, “*ideallerindeki yeni insanı yaratmak için eğitim reformları (s.12)*” yapmaya itti. Fakat laik eğitim politikalarının etnisist siyasallaşmayı engelleyemediği görülünce rota “*milli kimlik-milli burjuvazi*” üretilmesi ekseninde çevrildi (s.13-14). Osmanlı ve Almanlar arasındaki kültürel etkileşimin “*genelde tek taraflı (s.15)*” olduğuna dikkat çeken çalışma, Almanların “*barışçıl nüfuz*” etme politikasına vurgu yapmaktadır. Bu bölümün diğer bir safhasında çalışma boyunca kullanılan kaynaklar değerlendirmeye tabi tutuluyor ve çalışmanın problematiğine dikkat çekiliyor (s.16-24). Türk-Alman ilişkilerinin askeri, politik, ekonomik boyutunun ele alındığı bu eserlerde kültürel alanın incelenmediği ve Türklerin ulus olma sürecinde Almaların payının yeterince işlenmediği vurgulanıyor (s.23).

Çalışmanın ilerleyen safhalarında modernleşme kavramını kurcalayan yazar, bu kavramın titiz bir analizini sunmaktadır (s.25-45). Teorik olarak anlamı sorgulanan mezkur kavram, sonrasında Osmanlı İmparatorluğu bağlamında oturtularak pratik bir okuması yapılmaktadır. “*modern ve geleneksel çatışkılara*” (s.27-31) değindikten sonra Osmanlı sosyo-politik düzeni ve eğitim sisteminin modernleştirilmesine etki eden faktör ve yapısal dinamiklerden söz ediliyor (s.32-40). Bu eserin ana temasını eğitim politikaları oluşturmasına rağmen “*modernleşme sürecinin kapsayıcı karakterine ve*

onun neden olduğu köklü değişimlere (s.28)” anlatım kurgusu içinde geniş yer veriliyor. Osmanlı modernleşme faaliyetlerini onsekizinci yüzyıla kadar geriye götüren yazar, geleneksel toplumdaki modern topluma geçiş evrelerini titizlikle takip ediyor. Yazar, modernleşmeyi, ülkeyi yöneten bürokratik sınıflar eliyle başlatılan, yürütülen, planlanan, programlanan; kısaca varlığı iktidara bağlı bir süreç olarak yorumluyor (s.30). Jöntürkleri “yeni bir politik seçkinler zümresi (s.31)” olarak tanımlayan yazar, bu dönemde, siyaset ve bürokrasinin devletin devamlılığı için reel-politik anlamda yöneldiği Türk milliyetçiliğini bir entegrasyon projesi olarak kabul edip, bu politik duruşun ideolojik kodlarını ortaya koymaktadır (s.31). Yazar, çalışmanın ilerleyen kısımlarında, modernleşme teorisi bağlamında geç dönem Osmanlı İmparatorluğu’ndaki sosyo-politik bunalımı ve askeri zayıflığı açıklamak için “kimlik krizi, katılım krizi, meşruiyet krizi, entegrasyon krizi, nüfuz krizi ve bölüşüm krizi (s.32-33)” şeklinde sistematik ve kuramsal bir formülasyon üretmektedir. Bu kriz teoremleri üzerinden eğitim politikasının “pedagojik, sosyo-kültürel, ve zihinsel (s.33)” dönüşümü içinde bir çerçeve oluşturulmaktadır. “Devlet ideolojisinin karşı karşıya bulunduğu temel sorun, devletin meşruiyet esasıyla ilgiliydi. Devletin ideolojik kimlik arayışındaki üç köşe taşı, Osmanlılık, İslamcılık ve Turancılık (s.39)” kronolojik ve içeriksel olarak açıklanırken, siyasi elitlerin dönüşüm ve gelişim stratejisi için tüm toplumun eğitilmesinin önemini kavradıkları sıklıkla dile getirilmektedir (s.40). Böylece çalışmada, eğitim politikası devletin varoluşsal felsefesiyle eklemlenerek değerlendiriliyor.

Giriş kısmının hemen ardından gelen, “Tarihsel Arka Plan” başlığını taşıyan bölümde, genel itibariyle Abdulhamid ve Jöntürkler arasındaki iktidar mücadelesi ile birlikte Almanya’yla geliştirilen ilişkilerin ele alınması, eserin ana temasına geçmeden önce okuyucuyu motive edici bir etki yaratmaktadır. Bunun yanında imparatorluğun içine düştüğü varoluşsal krizin rejimi ne tür ideolojik argümanlar üretmeye sevk ettiği işlenirken, bir taraftan da “emperyalist yayılma çerçevesinde Yakındoğu’nun Almanya için ifade ettiği anlamın değişimi (s.23-24)” gözler önüne serilmektedir.

İmparatorluğun Hristiyan tebaasının etno-dinsel kimlik arayışından vazgeçmemesi, Rusya ile savaş ve önemli toprak kayıpları ve gayrı müslimlere yönelik entegrasyon politikalarının iflası Tanzimat stratejisinin gözden düşmesine sebebiyet verirken, iktidar siyasi düşünüş anlamında çok önemli bir rota değişikliğine giderek bu çıkmaza sistem içi bir cevap verdi. Bundan böyle “mutasavver ulus devletin laik ve teritoryal kuramı olan Osmanlılık (s.43)” yerine İslam dinine olan bağlılığın ve hanedana olan sadakatın baskın olduğu, Müslüman grupların ön plana çıktığı yeni bir siyasal söylem inşa ediliyordu. Yazar bir taraftan bu politik dönüşümün sebeplerini ortaya koyarken, diğer taraftan Abdulhamid’in “islami-gelenekçi (s.43)” rejiminin, modern eğitim kurumları ile entellektüel ve bürokratik altyapısını oluşturma hedeflerini ayrıntılarıyla ortaya koymaktadır (s.43).

Yazar, “Abdulhamid’in hem içerde hem de dışarda araçsallaştırmaya çalıştığı hilafet makamının (s.44)” destekleyeceği karizmatik bir liderlik ile imparatorluğun bekasına çözüm arayışının içte büyük bir muhalefetle karşı karşıya kaldığını tespit edip, bundan sonraki sayfalarda, Abdulhamid’in

sistemine liberal bir alternatif sunan, Türk olmayan halk gruplarının entegrasyonu konusunda bir rota değişikliği öneren bu iç Osmanlı muhalif hareketinin oluşum ve gelişim seyrini izlemektedir (s.45-52). Yazara göre onlar; *“imparatorluğu iç ve dış düşmanlara karşı korumak adına anavatan ve anayasa için ortaya çıkmışlardı. Bunun dışında imparatorluğun varlığını ve bütünlüğünü idame ettirme amacını güdüyorlardı (s.45)”*

“Jöntürkler ve Almanya” alt başlığını taşıyan bölümde yazar, *“ülkenin yeni enetellektüelleri (s.53)”* olarak tanımladığı Jöntürklerin, Almanya ile yakınlaşmasının siyasi, askeri ve ekonomik sebeplerini ortaya koyuyor (s.52-60). Bir yandan *“Alman-Türk silah kardeşliğinin (s.54)”* politik özündeki Alman emperyalizminin nüfuz etme çabasını gözler önüne sererken, diğer taraftan Osmanlı seçkinlerinin bu durumun farkında olarak kendi çıkarlarını gözeten bir politika takip ettiklerini işlemektedir.

Yazar, Balkan Savaşları neticesinde yüzyıllarca birlikte yaşama deneyimini geliştiren ulusların *“kollektif histeri ve intikam duygusuyla (s.59)”* birbirlerini ötekileştirdikleri bir süreç eşliğinde, rijit söylemlerin politik sahaya egemen olduğu bir dönem tablosu çizer. Kısaca Osmanlı ideolojisinin ulusçuluğa kaydığı bir evrede yönetici seçkinlerin modernist ve milliyetçi bir program eşliğinde, yok olmaya mahkum imparatorluk kimliği yerine, Anadolu üzerinde, ulus-devlet kimliğinin inşa sürecine giden yolu aydınlatıyor (s.56-60).

Yazar, toplumsal reform ve yeniden yapılanma bağlamında *“Alman ruhunun Türk halkına nüfuzunun (s.62)”* kodlarını ortaya koyarken, beka mücadelesi veren devletin politik savrulmalar neticesinde *“olgun görüşmelerin bir ürünü olmaktan ziyade bir son çare (s.68)”* olarak Almanya ile yaptığı ittifakın perde arkasını aralıyor ve ittihatçıların bu “acilci” ittifaktan beklentileri ortaya koyulmaya çalışılıyor. Almanya’nın Ön Asya’daki emperyalist çıkarları için Osmanlı ordu ve maarif teşkilatının reformuna gösterdikleri ilginin yanı sıra Osmanlı İmparatorluğu’nun bekası ile ilgili konjektürel Alman politikası da değerlendirmeye tabi tutuluyor (s.60-72). Buna göre çalışmada, Alman misyonu, Kayzer’in ağzından; *“Türk Harbiye Nezareti’nin örgütlenme faaliyetlerini doğrudan doğruya denetim altına alarak Türk ordusunun Almanlaşmasını sağlamak, diğer devletlerin Türkiye politikasını gözlemek, Alman otoritesi ve dış politika ile ilgili meselelerde Alman etkisini teminat altına almak”* şeklinde tarif ediliyordu. Alman İmparatoru, misyon üyelerini, Türkiye’nin ilerde gerçekleşecek paylaşımının öncüleri olarak tanımlıyordu (s.65).

“Geç Osmanlı Döneminde Eğitim Politikasıyla Toplumsal Dönüşüm” başlığını taşıyan üçüncü bölümde, modernleşme sürecinde imparatorluğun eğitim politikasındaki yapısal koşullar, gelişim sorunları ve Alman etkisi işlenmektedir (s.73-143). Ulus-devlet pratiğinin siyasaya egemen olmasıyla birlikte eğitim reformunun, sistemin merkezileşmesi ve yeni bürokratik aygıtın sürdürülebilirliği açısından devletin tekeline girdiğini söylemek mümkündür. Modern dönemde kitlelerin mobilizasyonu, iktidarın kuşatıcı, terbiye edici, eğitici politikaları ile mümkün olabiliyordu. Doğmakta olan ulus-devletlerin kimlik oluşturma çabaları ve ideolojileri toplumsal bir tabana dayanmak

durumunda olduğu için eğitim politikasının amacı da yeni siyasal sistemin ihtiyaç duyduğu, itaatkar, atik ve gayretli bireylerden oluşan şuurlu ve kuvvetli bir “ideal yurttaş” tipi inşa etmektir.

Yazar, Osmanlı İmparatorluğu’ndaki laik siyasi felsefeyi misyon edinen modern eğitim kurumları ile geleneksel okul sisteminin, imparatorluğun sonuna kadar, çekişme halinde olduğunu tespit etmektedir. Bunun nedenini ise “*Tanzimat reformcularınının devlet idaresinden çıkarmak istedikleri ulema aleyhine değişen iktidar ilişkilerinde (s.82)*” aramaktadır. Böylece yazar, “*ulemanın tutuculuğu*” gibi ideolojik ve mesnetsiz söylemlere saplanmadan bu dönüşüm sürecine akademik bir açıklama getirmektedir.

Yazar, eğitim reformu ile birlikte devletin “*sivil ve askeri bürokrasi için (s.85)*” iktidarın değişen doğasıyla uyumlu yönetici seçkinler yetiştirme amacını net bir şekilde ortaya koyduktan sonra onların toplumsal tabanına da işaret etmektedir (s.86). Bununla birlikte imparatorluktaki diğer etno-dinsel gruplar ve misyonerlerin özel okullar aracılığı ile yeni kimlikler yaratma çabasında olduklarını tartışmaya mahal vermeyecek şekilde ortaya koymaktadır (s.80,81,85,87).

Yazar, yakın zamana kadar modernleşme çizgisinden kopma olarak nitelendirilen Abdulhamid’in saltanat yıllarını modernleşme anlatısına dahil ederek, bu dönemde pozitivist ve rasyonel bilimi savunan eğitim sisteminin Tanzimat Dönemi’ne (1839-1876) kıyasla daha fazla geliştiği tezini güçlü argümanlarla savunmaktadır (82-87). Böylelikle, Abdulhamid iktidarı ile birlikte Tanzimat’tan radikal bir kopuş olmadığına müşahade ediyoruz. Diğer taraftan eserde, yeni eğitim sisteminin, topluma nüfuz etme bağlamında, karşı karşıya kaldığı askeri, diplomatik, ekonomik, ideolojik ve kültürel bir takım sorunlar işlenmektedir (s.86).

Balkan Savaşları’ndan (1912-1913) sonra siyaset diline hakim olan milli devlet söyleminin en çok ekonomi ve eğitim politikalarına sirayet ettiği bilinen bir gerçek.¹¹ Yazar, milliyetçi entellektüellerin fikirleri üzerinden sıkı bir takibat yaparak İttihatçıların eğitim politikasının, “*millici*” bir ruh çerçevesinde, okul sistemini “*Türkleştirme*” paradigması üzerine kurulu olduğunu savunmaktadır (s.87-92). Bu durum Osmanlı seçkinlerinin, imparatorluğun birliğini muhafaza etmek için, eğitim reformunu bir entegrasyon aracı olarak kullandıkları politik aklın radikal bir dönüşüme uğradığını göstermektedir (s.110-115). Böylece çalışma, imparatorluğun Balkan Savaşları’nda (1912-1913) modern bir devlet yaratma ve bunun için yeni bir nesil yetiştirme işine daha sıkı sarıldığını tespit etmektedir. Yeni insan yaratılmasının temelinde yatan eğitimi modernleştirme görevinin nasıl yürütüleceği ve hangi halk kesimine dayanılacağı sorusuna Abdullah Cevdet’in ağzından cevap vermek eserin ruhuna uygundur: “*Eğer Alman öğretim planları, okulları, bilim adamları, öğrenim kurumları, okul düzeni ve Almanların sert ve sağlam yapısı bizde yerleşirse, bağımsız bir geleceğin kapıları bizlere açılacaktır (s.116)*” Yazar, Alman siyasetçi, diplomat ve bilim adamlarının, giderek artan bir biçimde, Osmanlı eğitim sistemini düzenlemeye başladıklarını kabul etmekle birlikte (s.110-

¹¹ Zafer Toprak, *Türkiye’de Milli İktisat 1908-1918*, İstanbul, Tarih Vakfı Yurt Yayınları.

140), Jöntürklerin onları belli bir mesafede tutup, devletin âli menfaatlerini öne çıkarma çabalarına da dikkat çekmektedir (s.139). Hem Almanların hem de Osmanlıların bu iş birliğini, kendi çıkarlarına göre idare etme çabasında oldukları gözlenen bir durumdur.

Yazar, Osmanlı hizmetindeki Alman eğitim reformcularının temel ilkelerini şu şekilde özetlemektedir;

1. Türklüğün yeniden canlandırılmasının kaynağı olarak milliyetçiliğin teşvik edilmesi.
2. Türk eğitim sorununda milliyetçiğin göz önünde bulundurulması.
3. Eğitim ve öğretimde skolastik düşünce ile mücadele edilmesi.
4. Gençlerin çalışma, sorumluluk duygusu ve vatan bilinci ile eğitilmesi.
5. Meslek eğitim almış ve milliyetçi düşünce yapısına sahip öğretmenlerin yetiştirilmesi.
6. Diğer alanların yanı sıra tedrisat idaresinde kayırmacılığın ve rüşvetin önüne geçilmesi.
7. Fransız eğitim anlayışının etkisinin azaltılarak Alman eğitim anlayışının etkisinin artırılması.
8. Derslerden Alman öğretmen ve memurlarından istifade edilmesi (s.137).

Jöntürklerin, yönlerini Almanlara çevirmelerinin temelden yoksun kuru bir “hayranlık” saikiyle açıklanamayacağı aşikar bir durumdur. Yukarıdaki ilkeler göz önünde tutulduğunda her iki tarafın politik ajandasının uyduğu fark edilecek ve bu karşılıklı çıkar temelli ittifakın varoluşsal kodları daha da anlaşılır olacaktır. Yazar, Osmanlı eğitim reformunda “*batı kurumlarının olduğu gibi alınması, prosedürlerin ve pratiklerin uygulanması, Avrupa’nın tasavvur ve fikirlerinin uyarlanması eklektik ve noktasal gerçekleştirildiği için kalıcı başarıların elde edilmediğini (s.140)*” savunmaktadır. Bunun dışında modernleşme gayretleri ve kısa vadeli reform pratiğinin, hedeflenen kültürel, sosyal ve siyasi modeller oluşmadığı için Osmanlı toplumunda güvensizliğe ve şaşkınlığa yol açtığını tespitle, Jöntürklerin “*millileşme hamlelerinin de mevcut kimlik krizini ve şaşkınlığı aşmaya yetmediğini (s.141)*” söylemektedir.

Çalışmanın “*Alman-Türk Kurumları İle Alman Kültürünün Transferi*” isimli dördüncü bölümünde, Osmanlı- Alman kültür ilişkilerinin tarihsel gelişimi, Osmanlı İmparatorluğu’na yapılan Alman kültür transferinin ana hatları, Osmanlı entelektüel ve bürokratlarının Almanya gezileri, Osmanlı İmparatorluğu’na yönelik Alman eğitim ve dil politikaları ile Türk-Alman dernekleri incelenmektedir (s.145-271). Bölümün başlarında yazar, Almanların bilimsel araştırmalarla Osmanlı İmparatorluğu ile ilgili bilgilerini konsolide edip (s.145-149), “*Türk halkının düşünce dünyasına nüfuz etme (s.149)*” niyetini açıklığa kavuşturmaktadır. Bu bakımdan, önceleri sadece Osmanlı topraklarında yaşayan Almanların kültürel ihtiyaçlarını karşılamaya dönük faaliyet gösteren Alman kurum ve derneklerinin, “*Wilhem İmparatorluğu’nun dış politika ve ekonomi alanındaki (s.151)*” yeni emperyal projesi ile uyumlu faaliyetleri tespit edilip, “*şarkın ekonomik ve siyasi gelişimi (s.152)*” üzerinden bir okuması yapılmaktadır. Böylece çalışma, “*batılı ülkelerde siyasetin, ekonominin ve bilimin (s.152)*” iç içe geçmişliğine kuramsal bir açıklama getirmektedir. Aslında, bu Alman derneklerindeki uzmanların

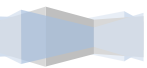
emperyalist bir projenin uygulayıcıları olarak Osmanlı İmparatorluğu'nda kolonizasyon sürecini başlatma çabasında oldukları hemen anlaşılmaktadır.

Abdulhamid'in iktidardan düşmesi ile birlikte yeni rejimin ekonomi, bilim, siyaset, askeriye ve bürokrasi alanındaki seçkinleri ile yakın ilişkilerin kurulması, Alman politik önceliklerinden biriydi. Bu açıdan, “*makul bir Almanya resmi çizmek ve Jöntürklerin Almanya'ya eğilimlerini artırmak için (s.153-154)*” Almanlar bir dizi faaliyette bulundular. Osmanlı yönetici ve aydın kesimlerinin Almanya'ya yaptıkları araştırma ve inceleme gezileri bu faaliyetler çerçevesinde değerlendirilebilir. Yazar, bu gezileri hazırlayan nedenleri, gezilerin amacını, katılımcıların kimlerden seçildiğini, gezilerin nasıl geçtiğini ve kamusal alanda yarattığı yankıları, gezilerin finansörlerini, Alman ve Türk kesiminin bu gezilerden beklentilerini ayrıntılarıyla birlikte ortaya koyuyor (s.153-165).

“*Osmanlı İmparatorluğu'nda Alman Eğitim ve Dil Politikası*” alt başlıklı bölümde, Alman eğitim, dil ve kültür politikasının tarihsel arka planı, çıkış noktası, oluşum ve gelişim safhası, yürütücü aktörleri, hedef kitlesi ve yöntemi ana hatları ile birlikte açıklığa kavuşturulmaktadır (s.165-218). “*Askeri ve ekonomik temele dayalı Türk-Alman dostluğunun (s.175)*” kültürel anlamda da gelişim göstermesi için yapılan faaliyetlerin işlendiği bu bölümde, Almanların okul politikasının dinamik tabiatı ortaya konulmakla birlikte (s.181), “*Balkan Savaşı'nın felakete sonuçlanmasının ardından Almanların Osmanlılara yönelik eğitim ve dil politikasında yeni bir yönelim benimsediği (s.181)*”, siyasi ve ekonomik şartlara göre konum aldığı kabul edilmektedir. “*Yakın bir zamanda Osmanlı İmparatorluğu'nun parçalanacağı beklentisi ve Avrupalı devletlerin kendi menfaat alanlarını (s.185)*” oluşturma çabasından hareketle yazar, “*gelecekte özellikle ordu ve devlet bürokrasisi için öncelikle göreve çağrılacak insan kaynaklarını teşkil edecek halk gruplarını barındıran Bursa, Aydın, Konya, Ankara ve Kastamonu illerine yönelik Alman eğitim misyonuna (s.184)*” dikkat çekmektedir. Böylece eser, “*vakti zamanı geldiğinde, Alman menfaatlerinin icrasını temin edecek, Almanca bilen, Almanya'ya yakınlık duyan (187)*” seçkin grupların oluşturulması misyonlu, uzun soluklu Alman politikasını deşifre etmektedir.

Fransız eğitim ve kültür faaliyetlerinin Osmanlı coğrafyasında çok yaygın olduğu bilinmektedir. “*Yabancı okulların özellikle Fransız okullarının kurulması ondokuzuncu yüzyılda ve sonrasında bilhassa 1900 ve 1914 yılları arasında sürekli arttığı gözlemlenmektedir (s.189)*”. Bunun dışında Fransız ve diğer yabancı misyonlu okullar ile ilgili bilgileri çalışmada bulmak mümkündür (s.180-192). “*Birinci Dünya Savaşı'nın başlaması üzerine Fransız, Amerikan ve İngiliz okullarının kapatılması ile Alman okul politikasının koşullarının oldukça iyileştiğini (s.191)*” belirten yazar, diğer yabancı misyon okullarının kaldırılması neticesinde Türk öğrencilerin uğranılan entellektüel kayıpları gidermek için Alman okullarına akın ettiği sonucuna varmaktadır (s.192).

Yazar, Batılı devletlerin Osmanlı topraklarında okul açma politikası ile ilgili olarak gösterdikleri çabaların Osmanlı eğitim reformuna etkilerini şu şekilde özetlemektedir;

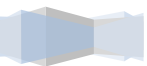
1. Bu okullar eğitimdeki modern metot ve yöntemleri sayesinde etkili olmuşlardır.
2. Bunlar, gelişmelerini dışarıdan aldıkları fikri ve mali desteklerle devam ettirebilmişlerdir.
3. Bu okullar örgütlenmiş ve işlevsel öğretim kurumlarına örnek niteliğindedirler.
4. Bunlar, Osmanlı İmparatorluğu'nda Batılı tarzda eğitim sistemine bir model teşkil ediyorlardı.
5. Bilim, politika, kültür ve sanatta söz sahibi şahsiyetler bu okullarda eğitim görmüşlerdi. Türk öğrencilerin eğitim görmek üzere yurtdışına yollanmaları da yabancı eğitimin kabul gördüğü yönünde değerlendirilebilir.
6. Türk kadınları için 1870'de İstanbul'da muallime mektebi açılması yabancı okullardaki Batı tarzındaki eğitimin etkilerine bağlanabilir.
7. Başarılı öğrencilerin ödüllendirilmesi olgusu motivasyon aracı olarak Türk eğitim sistemine kazandırılmıştır (s.199-200).

“Birinci Dünya Savaşı Sırasında Alman Kültür Faaliyetlerinin Osmanlı İmparatorluğu'ndaki Gelişimi” alt başlıklı bölümde yazar, Avrupalı devletlerle eşit haklara sahip, siyasi, ekonomik ve kültürel açıdan bağımsız bir konum kazanmaya çalışan (s.218) Jöntürklerin, Almanya ile eğitim politikasındaki işbirliğine kazandırılan yeni boyut, Alman kültür propagandasının neden ve sonuçları ile birlikte Almanya ve Osmanlıların kültürel ilişkilerini kordine eden derneklerin oluşum ve gelişim aşamaları, finansal kaynakları, örgütlenme düzeyleri ve ortaya koydukları faaliyetleri geniş bir biçimde ele almaktadır (s.218-268).

Osmanlı İmparatorluğu'nda burjuvazi ve orta sınıf denince akla gelen, serbest ticaret antlaşmalarından yararlanan, büyük liman kentlerindeki Rumlar ve Ermenilerdir. Müslüman-Türk kesim Avrupa ticaretinde ve liman kentlerinde varlık gösteremiyordu ve daha geride kalıyordu. Daha çok iç kesimlerde tarımsal bölgelerde faaliyet gösteriyordu. Yirminci yüzyıl ile birlikte özellikle 1908 Devrimi'nden sonra Ziya Gökalp, Yusuf Akçura ve Tekin Alp gibi öncü İttihatçı ideologlar Batı'daki ekonomik dönüşümü ve ulus-devlet paradigması için çekici güç olan orta sınıfın oluşumunu gözlemlemeye başladılar. Sonrasında bir Müslüman-Türk orta sınıfının olmayışının neden ve sonuçlarını işlemeye başladılar. Böylece ekonomi alanında büyük bir milliyetçi proje şekillenmeye başladı.¹² “Osmanlı İmparatorluğu'nun Ekonomik Modernleşmesi ve Milli Türk Burjuvazisinin Oluşumu” başlıklı çalışmanın son bölümünde, Alman etkisi gözetilerek, Osmanlı ekonomisinin modernleşme ve millileşme çabası ele alınmaktadır. Öncelikli olarak Osmanlı İmparatorluğu'na yönelik Alman ekonomik reform konsepti analiz edilmektedir. Sonrasında Almanlar ve Osmanlılar arasındaki ekonomik etkileşimin parametreleri sunulup, diğer emperyal devletlerin tutum ve konumları sorgulanmaktadır (s.271-330).

Yazar, Almanların Anadolu'da ulaşım ağı kurma gayretleri, liman tesisleri ve sulama projelerinin Osmanlı ekonomisindeki yerini sorgulamakla birlikte bu projeleri, Alman bürokrasisi ve

¹² Şevket Pamuk, **Türkiye'nin 200 Yıllık İktisadi Tarihi**, İş Bankası Yayınları, 2016.

ekonomisinin Osmanlı İmparatorluğu'nu Almanya'ya bağımlı hale getirme çabaları üzerinden de okumaktadır (s.287-304).

Son dönem Osmanlı zihniyet dünyasını tasavvur eden bu çalışmadaki bir diğer önemli nokta, Jöntürklerin milli ekonomi ve burjuvazi politikası ekseninde gelişen ve millileşecek ekonominin yeni kurumlarında faaliyet gösterecek kadroları oluşturmak için çok sayıda Müslüman-Türk gencinin başta Almanya olmak üzere Avrupa'ya gönderilme süreci takip edilip, “*eğitim ve öğretimlerini Almanya'da tamamlayan bu öncülerin sadece ekonomi alanında değil, kültürel alanda da Türk toplumunun gelişmesine ve modernleşmesine (s.329)*” katkıda buldukları sonucuna varılmasıdır (s.304-326). Tabii bu gençlerin akıbeti sorgulanmakla birlikte bir kısmının “*ucuz iş gücü olarak maden ocakları, tersaneler ve çeşitli işletmelere yerleştirildiğine de (s.329)*” dikkat çekilmektedir.

Almanya'nın Osmanlı İmparatorluğu'na yönelik eğitim, kültür ve ekonomi politikası konusundaki bu öncü çalışmanın sonuç bölümünde, eğitim, askeriye, ekonomi ve kültür politikası alanlarında gerçekleşen modernleşme çabalarının neticeleri değerlendirilmiştir (s.331-335). “*Türkiye'deki Alman eğitim faaliyetinin genel olarak pozitif bir bilançosu çıkarılabilir. Bu politika Türkiye'nin toplumsal modernleşmesine önemli bir katkı sağlamıştır. Gerçi Jöntürk hükümetinin ve onun Alman müttefiklerinin gayretleri savaş koşulları altında başlangıç aşamasında kaldı, ama Türk maarifinin Alman modeline göre yeniden yapılandırılmasında kısmi de olsa başarı sağlandı. Alman profesörlerinin reform çalışmaları cumhuriyet dönemindeki sıkı işbirliğine temel oluşturmuştu. Alman eğitim danışmanlarının reform çabaları birçok alanda meyvelerini cumhuriyet döneminde verdi. Bu bakımdan 1908-1918 arasındaki dönem cumhuriyetin laboratuvarı olarak tanımlanabilir (s.335)*”

Şu ana kadar, aralarına analiz ve yorumlar serpiştirdiğimiz, çalışmanın önemli kısım ve tezlerini aktarmaya çalıştık. Şimdi, bu özet ve tanıtım yazısına genel bir değerlendirme yapmak yerinde olacaktır.

Osmanlı siyasi, ekonomik, askeri ve en önemlisi eğitim modernleşmesini çeşitli boyutlarıyla ele alan bu çalışma, bir yandan İttihat ve Terakki hükümetinin (1908-1918) kontrolünde Osmanlı İmparatorluğu'nun reformları sürekli kılmanın zorluğuyla nasıl baş etmeye çalıştığını, hangi çabalara girdiğini, bu reformlarda Almanya'nın rolünü analiz ederken diğer yandan bu çabaların Balkan Savaşları öncesi ve sonrasında Anadolu'da devlet-toplum ilişkilerinin dönüşümünde nasıl rol oynadığını gözler önüne sermektedir.

Osmanlı ideolojisinin ulusçuluğa kaydığı bir evrede yönetici erk, modernist ve milliyetçi bir program eşliğinde Müslüman-Türk kesiminin imparatorlukla bağını güçlendirecek sembolik bir sadakat ilişkisi geliştirerek, içerde devletin kontrol alanını genişletme arzusundadır. Osmanlı her ne kadar filen bir imparatorluk ise de artık bir ulus-devlet gibi düşünüyordu. Oysa II. Meşrutiyet'in (1908-1918) liberal ortamı içerisinde Osmanlılık yeniden canlandırılmaya çalışılmış, cemaatlerden oluşan millet sistemi

aşılarak birey devlete muhatap kılınmak istenmiştir. Ancak Avrupa’da güçlenen ulusçuluk rüzgarının etkisiyle, İmparatorluk içindeki farklı milletler silineceğine güçlendi ve Balkan Savaşları’da Osmanlılık politikasına son noktayı koydu. Bu politikanın çöküşü, ironik olarak Türkçülük üzerinden yürütülen milliyetçi paradigmanın güçlenmesine yol açtı ve sonuçta bir ulus-devlete ulaşılmasını sağladı.¹³ İşte bu çalışma, yukarıda özetlediğimiz süreci, geniş bir düşünsel tasavvur ile milli kimlik oluşumu meselesi bağlamına oturtmaktadır.

Geç Osmanlı döneminde, modernleşme ekseninde, eğitimde yaşanan dönüşümle tetiklenen bir takım değişimlerin uluslaşma deneyimine etkilerini ve “milli” devlete giden uzun, dolambaçlı ve sancılı yolun dönüm noktaları hakkında okuyucuya yeni bilgiler sunan kitap, ortaya çıkardığı arşiv belgelerinin zenginliği bakımından da önemli bir çalışmadır.

Eser, Almanlar ile ittifakın sadece askeri alanda değil, eğitim, kültür ve ekonomi alanında da yürütüldüğünü net bir şekilde sunmaktadır. Bunun dışında, İttihatçıların milliyetçilik modelinin oluşturulmasının sivil safhalarında Alman etkisinin ortaya konulması eseri değerli kılan bir diğer faktördür.

Ondokuzuncu yüzyılın sonu ve yirminci yüzyılın başında varoluşsal bir kriz ile boğuşan Osmanlı İmparatorluğu’nun Almanya ile kurduğu ilişkileri, bu ilişkiden ortaya çıkan nüfuz alanını, Genç Alman İmparatorluğu’nun yayılma hırsını, bu yayılmacılığın iktisadi, askeri ve siyasi ittifak alanlarındaki tezahürünü sorgulayan yazar, hem titiz ve geniş ufuklu tarihçiliğin, hem de tadına doyum olmaz üslupçuluğun işe koşulduğu bu kitapta, geç dönem Osmanlı dünyasında Alman etkisinin bütün boyutlarını olağanüstü bir sürükleyicilikle ortaya koyuyor diyebiliriz.

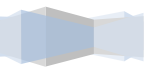
Yazar, Alman nüfuzunun Osmanlı İmparatorluğu’nda yerleşmesinin nedenlerini dünya konjoktürü, imparatorluğun iç ve dış siyasi-iktisadi durumu ve egemen ideolojisinde aramaktadır.

Yazar, eğitim, ekonomi ve kültürel yaklaşım üzerine oturduğu bu eserinde, emperyalizm olgusunun altyapısı sayılabilecek ekonomik dinamiklerin yanı sıra üstyapısının yani kültürel örtüsünün nasıl oluşturulduğunu gözler önüne sermiş ve bu çerçevede Almanya’nın nüfuzunu Osmanlı üzerinde kurarken üst yapısal öğeleri nasıl kullandığına dikkat çekmiştir.

Eser, Almanya’nın Osmanlı İmparatorluğu üzerindeki emperyalist politikalarını algılamak ve sömürü mekanizmalarının nasıl manipüle edildiğini görmek açısından da önem taşımaktadır. Bilindiği üzere emperyal-kolonyal süreç çerçevelenmiş bir dünya tasavvuru ile yola çıkıyor.¹⁴ Osmanlı İmparatorluğu da siyasi, ekonomik ve kültürel hesaplara uygun bir şekle sokuluyordu yani çerçevelenmeye çalışılıyordu. Çünkü kolonyal iktidar bu düzeni gerekli kılıyor. Bunun için yazar, hedef, “İngiltere’nin

¹³ Ahmet Yıldız, **Ne Mutlu Türküm Diyebilene: Türk Ulusal Kimliğinin Etno-Seküler Sınırları (1919-1938)**, İletişim Yayınları, İstanbul, 2001.

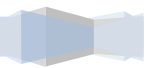
¹⁴ Timothy Mitchell, **Mısır’ın Sömürgeleştirilmesi**, İstanbul, İletişim Yayınları, 2001.

Mısır'daki emperyal siyasetinden ilhamla, Türkiye'yi Alman Mısır'ı yapmak (s.23)" diye bu süreci özetliyor. Bu açıdan, Almanların Osmanlı İmparatorluğu ile ilgili politikalarını incelerken emperyal-kolonyal iktidar biçimlerine, bunların kullandığı yöntem ve dayanak noktalarına, Foucault'un "disiplinci iktidar"¹⁵ kavramsallaştırmasını da kullanarak, bakmanın faydalı olacağı kanaatindeyiz.

Alanında büyük bir boşluğu dolduran bu kitaptaki bazı yazım hatalarına dikkat çekmek, bundan sonraki baskılarda düzeltilme imkanı verecektir. 189. sayfadaki "Osmanlı İmparatorluğu sınırları içinde Fransız kültür etkisini tesis eden yüz binden fazla Fransız okulu bulunmaktaydı" cümlesinde geçen "yüz bin" rakamı yüzlerce şeklinde olmalıdır. Çünkü yazar kitabın 186. sayfasında, Alman elçilik raporlarına dayanarak, Fransız okul sayısı için 508 rakamını vermektedir ki makul olanda budur. Bir diğer yazım hatası, sayfa 195'te geçen "bu durumda için şöyle bir soru ortaya çıkıyordu" cümlesindeki "için" kelimesi fazla yazılmıştır. Bu tür bir çalışmada kullanışlı bir dizin olmaması giderilmesi gereken bir eksiklik olarak göze çarpmaktadır.

Kuşkusuz yazarın nüanslı analizleri, ancak bazı temel noktalara değinebildiğimiz bu yazının çerçevesini fazlasıyla aşıyor. Bunların incelenmesini ve tartışılmasını okurlara bırakırken, bize de son söz olarak, Almanların Osmanlı İmparatorluğu'nun ruhuna nüfuz etme çabalarını anlatan bu eserin tarihe ilgi duyan herkesin kitaplığında yer almayı hak ettiğini söylemek kalıyor.

---

¹⁵ Michel Foucault, **Hapishanenin Doğuşu**, İstanbul, İmge Yayınları, 2017.